

Лазычынын трибунасы

МҮЎАММИ СӘ'ЪАЛӘ

бу күнләрда «Филология мәсәләләри» адлы толлунун икинчи бурахлышыны оху-дун. «Филология мәсәләләри»нин ilk нәшрләрини, тәм мәс'улият, иттихад ала-мәтләрини — тарих, дилимизни ө-дәбияттанушаслыгын нәшрлә-ти сәйярәм. Бу толлу чагыш-чылыш бир мәсәләни—дили-мизни, модәнијәттизмизни өз халгымызын тарихини, чөз вәст бизә јәд мәғвәдән јазыл-мыш конар фикирләр өссәин-дә јох, еск Азәрбајҗан мәтә-ригалы өз гәјягәләри өссәиндә әјрәмәк кишини әһәмјәтијини бир дәнә кәстәр-ир.

Дилин инкишафна әјрә сәһә-ләрдә олдуғу ким, јәрәдичи-ләт иш илә јанаш, тошкыла-ты иш дә төләб едир. Бу гәјд-ләрдикдә мән дәнә чөз тошкы-ләти мәсәләләр бәрәдә бә'зи мүһәңнәзаларим билдирмәк и-стәјәрәм. Чүнки, еллимизни, модәнијәттизмизни бир чөз сәһәләриндә олдуғу ким, бүрәдә дә тошкыла: иш, төвсүф ки, јәрәдичиләт иш илә әјағла-шы билмир.

Дил бә'зи иттихад-сијәсәс һадисә олдуғунә кәрә ола һәм-ин сәвјәсидә дә мөјдән әрмәк, һәм-ин сәвјәсидә дә һәр-дәк бәсәмәк ләзимијәр. Мән тош-кыла тиш дәнәдә буну нәзәр-дә тутуғам! Партија өз һөкүмә-тизмизни милли модәнијәтләрә, милли дилләрә гәјгысы рес-публикаларда, о чүмәләдә Азәрбајҗанда ана дилимизә бәјүк иттијәзләр әрб. һәм-ин иттијәздән биз нә шәкилдә ис-тифадә едикрик!

Дил һөјәтин бир тәрәфинә сәјкәмәз јашәвә билмәз. Ана дилини колчәк тәләји төләб едик ким, о мәнә дөләт апарә-тинин, иттихад-сијәсәс һадисә-ләрини иккенләри һәсәбинә дә зәккиләшкис.

Азәрбајҗан еллим-әдәби итти-мәјәтијини биринчи вәзғәсә, мәччә, ана дилимизни тарихи-мизни өз гәјгыны әрмәк-дир. Мәсәлән, Бакынын күчә өз мөјдәнләриндә, кинотеатр-лариндә, завод өз фабрика-лариндә, тикәтәр мүссәсәләр-индә азәрбајҗанчә јазыләр дигет-дә гәјгы илә јазылмәс, һәм-сә харини гонәгә Азәрбајҗандә милли дил гәјгынын јүксәк сәвјәсидәнә инандырмағ оләр-ди.

Һалбуки бу гәјгы әрл јүксәк дөләт сәвјәсидәнә, конститу-сијә сәвјәсидәнә олан гәјгыни биз бә'зән бир кинотеатр ди-ректору, јазу мәғзә мүдир, Бакы Советини рекла һадисә-си сәвјәсидәнә төләб өз бәр-гәрлә дә билмирк.

Дил сәвјәси—күл һәлиндә, бүгүн өз сәһәләр урә өз бүгүн јашларда апарылмыш әрр. Көр-пә јурәдләриндә, ушәк бәчә-ләриндә, мәктәбдән, пионер дүшкәләриндән бәшләјәрәк бүгүн һәјәт мә'лумләрини, ән-ләшмәләр инсан бәјниңә ахыр өз вәлид бир систем јәрәдир. Бу иш һәрәдәсә гирылсә, јә-римчәк гәлсә, дил әһтијәти дә јәримчәк олчәк.

Бә'зән јымычәгәләрдә хә-гызсыз әрәјин дәннәшә бил-мирк. Чүнки, бә'зи әнләшмә-ләрин ады олардын лүгәт фон-дунә ана дилиндә кирмәјб.

Күчә-бәзәрдә гәришәр бир дил-нә дәннәшмәк вәрдишә чәри-ләрдә, рәсмјә јәрәрдә сә-бәст, тәвиз дәннәшмәк дә чә-ткәшкәр.

Илләр узуну шәһиди олду-

ғум бир факты дәннә: Бакыда јәни ilk шәһәлликләрдә, һодон-сә Азәрбајҗан дилиндә кифә-јәт гәдәр вәрлишләр әпәрил-мир. Азәрбајҗан бәчәләриндән килән бәлалар бу шәһәл-ликләрдә өз истифадә едирләр. Јајдә Абшәроун пионер дү-шкәләриндә дә бу дилин тө-сир күчүндән истифадә едл-мир. Бөләликлә, ушәгләрин зәһиндә бир сирә әнләшмә-ләр—мәсәлән, дөстә рәбәри, мәңгә, дүшкәк өз с. оларчә бәлә әнләшмәләр өз фәәли-гәти ктирир.

Һалбуки, мәктәпләрин тәд-дисәләрини тәрәзләт нәзәрә алынса бу мәсәлә сәһл ол-нәр. Мәктәпләрин сәјә мә'лум-дур өз дүшкәрләрдә дә бу нис-бәтдә әршлә билор.

Ушәгә кәтәр јашындән әнә дилиндә кәлән информәсијә әһиндән кәндә бәјүтмәк олмәз.

Бир һалдә ки, республика-нын бүгүн мәктәпләриндә Азәрбајҗан дили әрәдирләр—дәннәли бу иш чидән бир сә-вјәздә апарылмалыdır. Төвсү-сү ки, бә'зи мәктәпләрдә бу фәннин тарихини ашәгә сәвјә-јәдә олур.

Тәшкәлти ишин бир тәрәф-дә дә кәнтрәликидир. Мәсәлән, дәрәклирәлимиздиң дили бәрә-дә илләр узуну мүхтәлиф сә-вјәләрдә дәннәшмәләр өши-дир. Кимә дәннәк буну! Ака-демикләр дә киләләр, нәш-рләјәр рәбәрләри дә киләләр-нәр, орта мәктәб мүәллими дә! Бәс ким гәлуну чирмәјб ишә кирмәшчәк! Мәнә әлә кәл-ир ки, бизни академик дә бу сә-һәдә өз мүфәзул сөзүнә дәмә-ликид.

Дилин инкишафна чалыш-мағла јәнәш, ошун тоблигинә дә чалышмағ ләзимијәр! Хү-сусән әнә дилимизни тарихи-нин, топонимик, етомологи-јә, дилин тө'сир дәрәси, бәш-гә дилләрдә кәлән өз с. мәсә-ләләрини әјрәклимәс һәјәти-мизни јүксәк төләбләриндән доғур. Јахшы дәннәләр ки, бә'зән бир сөз бир тарих кы-табы гәдәр мә'лумәт әрб.

Төвсүсү ки, халгымызын тарихиндә олдуғу ким, дилимиз-ни тарихини әјрәклимәсидә дә нә вәлтәсә јәрәнимиз сәјә мүһәңнәзаларин сәддин, мүғә-мәттин гирыб һәггәтә јә-хиләшмәк мүшкүл ишә чә-рилик.

Гәриб бир мөјл дүјүр. О шәј ки, тарихимиз дәнә дә гәдмәшәдикрик, зәккиләшди-кр. О шәј ки, Азәрбајҗан ди-ли өз модәнијәтизмини нуфузу-ну әрттир. һәм-сә гүләр әр-дәнә вүрулур. Ләкин бизи хыр-дәләлән, бәшгәләрини гиру-ғунә бәјләлән, јәд зәјиләт ки-фирләр бә'зән өзүнә чөз тәз јәл тәлп.

Мәсәлән, әдәбијәтчыларымы-зың чөзү бир сөслә «Дәдә Гор-ғуау VI—VII әсрләр бәгәлгә-ләр. Ләкин јазыјә коләндә, нә-дәннә ишә сәһл тәкәр әд-иб ошү XIII әср әбдәси ки-ми гәләмә әрпирләр.

Јаху, Азәрбајҗан халгынын тошкәүлү һаггындә сәһәләр. Бу сәһәләр нә гәдәр тәкәр олунчәк өз нә гәдәр китабдән китабә кәчәчәк!

Индик һалдә кәндә биз-ни һаггымызда јазылән бә'-зи китабларда јәнәш, төвсүсү ки, өзүмүздә бүрәхлиш китаб-ләрдә дә чәвә әрмәк ләзим кәлр.

Азәрбајҗан халгынын өз ди-линин тарихинә зәјилә мәғвә-дән бәхән бәлә өсәләр һәм-сә чәсәрәтә нәшр олунуб итти-мәјәтә чәдгәрильир! Мәсә-лән, бу јәһиндә бир тарихчи-нин «Чәнуби Азәрбајҗан III—VII әсрләрдә» китабы нәшр олунуб. Бүрәдәки јәнәш фик-ирләр, о чүмәләдән дилимиз-ни тарихинә әд сәһәләр рә-денторун кәз јүмәсидән һагг гәзәндәрмәк олмәк.

Әвәлә, Азәрбајҗан тарихи-нин јәнәш әсрләр бәјү бәзи ә-мәјә чалышмыш—Әрәб, Фәрс империяләринин мәнбәләрин-нә өссәң јәзмәк бир сислә сәһләр мөјдәнә чыхыб; өз мүәллифләримиз ишә һәм-ин сәһәләр бир өз дә дәрнәш-дирләр.

Әрәб тарихчиләри јәзыр ки, Мәһәммәд пәјғәмбарин сәғли-гәндә ilk әрәб әрәдләр Азәрбајҗанә кирәндә бүрәдә түркләр (азәрбајҗанлылар) гәришләрләр. Әсәс әһәли дил һәкәмләријә едән дә түр-кләр (азәрбајҗанлылар) иди. Китабын мүәллифин ишә јәзыр ки, јох, о вәст Азәрбајҗан-дә түркләр (азәрбајҗанлыла-ры) һәкми мәғвәтидән сәһбәт кәдә билмәздән, бу, шүбһәли-кидир.

Әрәб әлһими Әс-Сәмәнини Хәтиб Тәбриз әһгәддизин мәшһүр сөзүнә дә мүәллиф өзү билдији ким јәзур. Әрәб тарих-чиси јәзыр ки, Хәтиб Тәбр-изин Әбул Әлһими јәһиндә өзүјәндә көрүшүнә јәрлиш кә-лр, сәһбәт едирләр. Гонәк кә-дәндән сонра мүәллифин Хәтиб-дән сорушур, һәм-сә дилдә дә-нәшрләриниз! О, чәвә әрб: Азәрбајҗан дилиндә. Әбул Әл-әјир: Мән мәнәсәни бәшә дүшмәсәм дә сәзләр тәкәр дәнә билмәр.

Ахир-шәкәр јазылмыш Азәр-бајҗан дилин сөзү дә мүәллифин хошунә кәлмәјб. О ичәдә әлр ки, Хәтиб Тәбризини дәннә-шдығы бу дил әзәри, јә'ни инди-ни тәлиш дилинә јәзын бир дил ола билләр. О, һеч олмәз-сә, буну нәзәр әлмйр ки, Әбул Әл-фәрс дилини о'ла биллрди өз өкәр Хәтиб Тәбр-изин фәрс дилинә јәзын олан әзәри, тәлиш өз с. бу дилләрә гәһүм олан һәр һәм-сә дилдә дәннәшәләр—мүәллифин ошү јәгин ки, бәшә дүшурдә. Бүр-дә, шүбһәсиз, сәһбәт түркі-Азәрбајҗан дилиндән кәдир.

Бәлә мәс'улијәтсизлик ән әдм фәктәрдә дә өзүнә кәстәр-ир өз әлим әдһини нуфузуну ашәгә салыр. Мәсәлән, мүәл-лиф јәздән ки, тәлиш дилин бу-күн Азәрбајҗанын чәнуб-рә-јонләриндә—Астәрә, Ләнкә-рән, Лерик, Мәсәлијә өз јәр-дәмләшләр, көрәк һәс јәз-мәсә әрәндә ки, јәрәнимиз дә Тәлиш кәндә өз тәлишә бәшә дүшүн кәнд әрәмјә Әс-линдә јәрәлимыш өтик чәһәт-дән бүтәүлүкә азәрбајҗанлы-лар јәшәјән рәјондир.

Дилларим мүәјсәли әјрә-нимәсидән мөјл илән-илә әр-түр. Мүхтәлиф китабларда Азәрбајҗанчә бәғли тарихи, этнография сәһәләрдә јәнәш, дил сәһәләри дә кәдир. Бизим доғмә сөзүмүз кимин дәннә-сәднә чыхылр. Азәрбајҗан

јәдә дүшүр. Мәсәлән, «Иңиз-Артемјәк Арагәтсәк» кита-бындә јазылыр ки, Тифлис XVIII әсрдә минбәши һадә-рәдир. Шәрһчиләр бир сирә бәлә сөзләр ким минбәшин дә фәрс сөзү һәсәб едирләр. Бир сирә әрмән, күрүч китаб-ларындә оларчә кәлү Азәр-бајҗан сөзү дәш шәрһ едилләр.

Бәлә дөләшмәлигәрин гәри-шисини әлмәк үчүн ilk нәвбә-дә дилимизни тәсир өз јәһи-лмә дәрәсисини кәнтрәт шәһи-лмә әјрәнбә әјдәлишдирән әлим өсәләр јәрәклимәлидир.

Мәсәлән, Зәғәғзизини, Јә-хын өз Орта Шәрт халғлары-нын дилләриндә Азәрбајҗан сәзләрини јәри, тарихи өз әһ-мәјәти бәрәдә әјрчә моно-грәфиләр јәклимәлидир.

Бизим әһәкәлимиз гәриш-исиндә бир сәһл күчүм өз «Тәхрисәләшләр» вәзғәләр дән-нәшр. Илк нәвбәдә Азәрбајҗан дилини јәрәклимәс, тошкәүлү тарихи әјрәклимәләр. Дилин тарихи јәрәклимәдән хәлгән әс-ләлим тарихини јәрәтмәк дә чә-тиндир.

Бунә кәрә дә дүнјәја сәлә-пәмиз дил әбидләринизни сәз-сәс, көрпәк-кәриш толла-зыб бәрпә өз нәшр өтмәлики. Бунусуз дилимизни кәчәјин и-кинчә јолуну тәм шәкилдә тө-сәвүрә кәтмәк мүмкүн дән-нәшр.

Республика Дөвләтшәһи-рә-мундә јәрәклимәш тәрчүмә һадисә бәдән тәрчүмә мәсә-ләләриндә нәзәрәти күчәндир-иб. Ләкин мәсәлә тәкчә бә-дән тәрчүмә илә битмир. Ел-лим, модәнијәтиң, иттихад һәјәтизмизни дикәр әлә мүһүм сәһәләр әр ки, орта тәрчүмә-шылари бәшлә-бәшләсә бүрә-хылыб өз һеч бир нәзәрәт јәхдур. Көрүнүр, республика-дә әлә бир мәркәз олмағлыды-рә гәдәр, һәр шәйдә тәрчү-мә ишшини кәјрәтидән нәзәр-әт өтмәк икәнли олсун.

Бунунә бәғли, дәннә ки, бир сирә јәри, мүәссәс, һадәрә, јә-шәшләр мәнбәләрини әдлә-риңдәки ишә вәрәнтлыгынә сон-сә гәјүмәлидир. Мәсәлән, «Сәһил» гәсәбәсинин — «Примор», «Нефт дәшләринин» — «Нефтяне кәлини», «Гызыл Шәрт» тоғмәбсинин «Красный Восток» кимин тәрчүмә олу-мәсә дүз дәннә. Бу тәрчүмә гәбул олунсә әнәдә көрәк биз, Нә-ғәрәд. Нју-Йорк, Лос-Анжелос өз с. бу кимин шәһәр әдһәләр-дә дилимизә чәвәрәк. Һалбуки, бунә һеч бир әһтијәз јәхдур.

Дил әхләгә, дил зәорфики бир бәшә модәнијәтлә, мәнә-вин һәјәтлә бәғли олдуғунә кә-чәдә ки, гәјгы төләб едикр. Мәсәлән, икән күчәдә әдәл-ләри бир-биринә чәнәчүр, бә-зән дә гәриб, әјбәчәр мүрә-чәт формәләрини ешдикрик «Ајә», «әјә», «әј оғлан», «әј ки-шин», «әшкә», «кәндәки», «чәвән оғлан», «әј бәчи», «бәрәт», «гә-дәш», «гәрдәш», «мәуәлим» өз с.

Кәбүд мүрәчәт формәләри сәјүс сү кимин ilk әндән әдмә-ләрини мүнәсбәтинин сәјүдур. Илк сөз, ilk мүрәчәт инсан-ләрини, һәмвәтәләрини мүнәс-бәтләринә бир доғмәлиг, јүксәк сәмимјәт кәтмәликидир.

Бунә кәрә дә дилчәләрәлиш бу бәрәдә дүшүнмәлидир. Дилимизни инкишафы илә бәғли бу өтәри гәјдләрини дә кәстәрир ки, гәјгыларымыз чөх-дур өз бу мәсәләләр итти-мәјәтиң, еллим-әдәби дәрәләрин үмүми, јәкәдл сәји илә һәлл өтмәлики.

Сәбир РҮСТӘМХАНЛИ